

BOSHLANG`ICH SINFLARDA O`ZGA GAPNING QO`LLANILISHI

Feruz Nabijonova

Farg`ona davlat universitet o`qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada boshlang`ich sinf o`quvchilari nutqida qo`llanilgan o`zga gaplar ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.*

Kalit so`zlar: *o`zga gap, dialog, ko`chirma gap, muallif gap, o`zlashtirma gap, nutq, qo`shma gap*

THE USE OF OTHER WORDS IN PRIMARY SCHOOL

Annotation: *This article examines other words used in the speech of primary school students.*

Keywords: *other sentence, dialogue, quotation, author's sentence, assimilation sentence, speech, compound sentence.*

KIRISH

Bilanizki, o`zga gapli qurilmalar nutqdagi vazifasi, ohangi va tuzilishi jihatdan mustaqil tuzilmalar hisoblanadi. O`zga gapli qurilmalar nutq jarayonida boshqalarning fikr-mulohazasini bayon qilishda o`zga shaxs va so`zlovchi nutqining qorishuvi natijasida yuzaga keladigan sintaktik birliklardir. O`zganing gapi bu biror-bir shaxsning fikrini so`zlovchi o`z nutqida ishlatishi ya`ni muallif gapi orqali berilishidir.

Boshlang`ich sinf o`quvchilarining nutqida ham dialog yoki boshqa nutqiy bayonotlarga qaraganda boshqa birovning nutqi juda ko`p ishlatiladi. Lekin ular aslida o`zga gap haqida nazariy ma`lumotga ega bo`lishmaydi. Shuning uchun ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi bolalarning og`zaki va yozma nutqida uchraydigan o`zga gaplarning tadqiqi haqida fikr yuritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ma`lumki, o`zga gaplar nutqni boshqa bir insonga yetkazib berishda insonlar uchun asosiy yordamchidir. Bunday o`zga gaplardan katta-yu kichik birdek foydalanishadi. O`zga gaplar tuzilish jihatdan murakkab qurilma bo`lsa ham, xattoki boshlang`ich sinf o`quvchilari ham bundan keng foydalanishadi. Garchi, ularga bu davrda qo`shma gaplar haqida nazariy bilimlar berilmasada.

Ular o`zga gaplardan nafaqat og`zaki so`zlashuv jarayonida balki, yozma shakllarida ham foydalanishadi. Ko`chirma gapli qo`shma gaplar va o`zlashma gaplar 1-sinf maktab darsliklaridan berilib boriladi.

Masalan,

VAQT QADRI

Bobo nabirasini

Chaqirar der: "Hoy Boqi,

Yorib qo`y shaftolini

Qishga bo`ladi qoqi"

Boqi der: “Jon bobojon,
 Biroz o`ynab kelayin.
 So`ngra kelib, siz aytgan
 Ishlaringiz qilayin”.
 Boqivoy kech kirganda
 Kirib keldi chang bo`lib.
 Bobosi qarar unga
 Asabi tarang bo`lib.
 Boqi butun kunini
 O`yin bilan o`tkazdi.
 Oltin teng vaqtini
 Behudaga ketkazdi. *Abdulla Po`latov[1]*

Ushbu she`rda bolalarga xos bo`lgan voqealik tasvirlangan bo`lib, o`zga gapli qurilmalarga murojaat qilingan. Bu o`zga gaplar she`rni bo`yoqdorligini oshirishda va ma`nosini yaxshiroq yetkazib berish uchun qo`llanilgan. She`rda o`zga gap sifatida chol va nabiraning so`zlari keltirilmoqda. O`zga gapning ko`chirma gapli qo`shma gap turidan foydalanilgan.

Bobo nabirasini
 Chaqirar der: “Hoy Boqi,
 Yorib qo`y shaftolini
 Qishga bo`ladi qoqi”
 Boqi der: “Jon bobojon,
 Biroz o`ynab kelayin.
 So`ngra kelib, siz aytgan

Ishlaringiz qilayin” misralarida muallif gap birinchi, ko`chirma gap esa muallif gapidan so`ng ikkinchi o`rinda qo`llanilmoqda.

NATIJALAR

Insonlar so`zlashuv jarayonida nutqlarida juda ko`p turli xil so`zlardan va jummalardan foydalanadilar. Bu jummalarning ichida xatto boshqa bir shaxsning qachonlardir gapirib o`tgan nutqlaridan ham foydalanadilar va fikrlarini shu orqali bayon qiladilar. Boshqa birovning gapi o`zga gaplar deb ham ataladi. O`zga gaplar ko`proq dialoglarda, so`zlashuv jarayonlarida uchraydi va yozma nutqlarda o`z aksini topadi. Bunday qo`llangan o`zgalarning gapi so`zlovchi nutqida hech qanday o`zgarishsiz kiritilishi yoki mazmuni saqlangan, ammo grammatik xususiyatlari o`zgartirilgan holda qo`llanishi mumkin. Bunga ko`ra o`zga gaplar, asosan, ikki turga bo`linadi:

1. Ko'chirma gapli qo'shma gap.
2. O'zlashtirma gap.

Mazmun jihatdan ham leksik, grammatik tuzilishi va xususiyatlari jihatidan ham umuman o`zgartirishsiz nutqqa tayyor holda olib kirilgan o`zga gap ko`chirma gap deyiladi. Bunday gaplar odatda so`zlovchi ya`ni muallif gapi bilan birga qo`llaniladi. Shunga ko`ra ko`chirma gap ikki qismdan tashkil topadi. Ular quyidagilar iborat: 1) o`zganing gapi ya`ni ko`chirma gap 2) so`zlayotgan shaxsning gapi ya`ni muallif gap.

Ko`chirma gaplarning qo`llanilishi:

1. Ko`chirma gaplar aksariyat hollarda muallif gapidan keyin keladi. (M : “K”).

Masalan, Bugun Lev Tolstoyning quyidagicha fikrlarini o`qib, ta`sirlandim va zamirida qanchalik haqiqat borligini tushunishga urindim: “Qalbimizda Ollahning nuri bor. Uning nomi esa vijdondir”.

2. Ko`chirma gaplar muallif gapidan oldin kelishi ham mumkin.

Masalan, “Eng kuchli inson bu sabr qilgan insondir. Eng boy inson bu shukur qilgan insondir”, –deydilar onam.

3. Ko`chirma gaplar ba`zi hollarda muallif gapning orasida keladi. (M: “K”, – M.)

Masalan, “Jumladan, T.Bushuy, Sh.Safarovlar til birliklari orasidagi munosabatlarni an’anaviy tarzda sintagmatik, paradigmatic va ierarxik munosabatga ajratgan holda, paradigmatic munosabatga quyidagicha ta’rif beradilar: “Assotsiativ yoki paradigmatic munosabatlar birliklarning ayrim xususiyatlari umumiyliigi yoki o`xshashligi asosida muayyan guruhlariga bo`linib, munosabatga kirishuvdir”. [2]

Ko`chirma gaplar muallif gapidan oldin (“K”,–M.) ham, keyin (M : “K”.). ham ishlatilishi mumkin. Ba’zi hollarda muallif gapining orasida (M: “K”, – M.) ham qo`llaniladi. Shuning uchun so'zlovchi gapi ko'chirma gap ichida va ko'chirma gap muallif gapi ichida keladi.

Imlosi:

Ko`chirma gap yozma nutqda doimo qo`shirnoq bilan ishlatiladi. Agar ko`chirma gap darak gap sifatida qo`llanilib, so`zlovchining nutqidan oldin qo`llanilsa, ko`chirma gap qo`shirnoqqa olinadi va undan so`ng vergul va tire qo`yiladi. Tiredan so`ng muallif gapi yoziladi va oxiriga nuqta qo`yiladi.

Masalan:

"Ayollar har narsani kechirishi mumkin, lekin hech narsani unutmaydi", – dedi dugonam Gulruh. Uning ko`rinishi quyidagicha bo`ladi: "K",–S.

Agar ko`chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan so`ng ikki nuqta qo`yiladi va qo`shirnoq bilan ko`chirma gap yoziladi, qo`shirnoq berkitilgach nuqta qo`yiladi. (M : “K”).

Masalan,

Ulug`bekning shiori quyidagicha edi: “Agar reja ish bermasa, rejani o`zgartiring. Ammo maqsadni o`zgartirmang”.

Agar ko`chirma gap muallif gapining orasida kelsa, muallif gapdan so`ng ikki nuqta qo`yiladi, qo`shirnoq ichida ko`chirma gap ishlatilib, vergul va tire qo`yiladi. Undan so`ng yana muallif gapi qo`llanilib nuqta bilan yakunlanadi. (M: “K”, – M.)

Masalan,

X. Shamsiddinovning qayd etishicha, “Bu jarayonda ko`ruv sezgisiga mansub xotira tasavvurining ishtiroki eng faol hisoblanadi. Buning o`z sabablari mavjud. Birinchidan, inson borliq haqidagi informatsiyaning asosiy qismini ko`ruv sezgisi a`zosi—ko`z orqali oladi: narsa-hodisaning shakli, rangi, holati, miqdori, harakati haqidagi ma`lumotlar ko`ruv sezgisi orqali shakllanadi. Ikkinchidan, ko`ruv sezgisi orqali olinadigan informatsiya narsa-hodisaning bevosita kontaktisiz muayyan masofa orqali ham shakllanishi mumkin. Shu sababli ham nom berilishi kutilayotgan narsa-hodisaga nom berishda ko`ruv xotira tasavvurlari assotsiatsiyasining o`rni beqiyos va unumlidir” [3] degan fikrlarni keltirib o`tgan.

So'zlovchi gapining kesimi ko'pincha dedi, aytdi, dedi, deb so'zlab berdi, deb so'radi, deb javob berdi, aytib berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi kabi fe'llar bilan ifodalanadi.

Ko'chirma gap doimo muallif ya'ni so'zlovchi gapi bilan birga keladi va muallif gapi ko'chirma gapning kimga tegishligini izohlab keladi.

MUHOKAMA

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqida yuqorida keltirilgan o'zga gapning barcha turlaridan uchratish mumkin. O'zga gaplar xatto she'riy jumlar ichida ham keltirilishi mumkin. Masalan, 1-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida quyidagicha misralar orasida foydalanilgan:

MEHRIBON KELINOYI

Men hech qachon darsimni

Dadamga qildirmayman.

Bajarolmay qiynalsam,

Ayamga bildirmayan.

Qiyin masalalarni

Yechib bermaydi akam.

"O'zing bajar"—deb mendan

Nari qochadi opam.

Vazifamni-chi doim

Qilib berar...kelinoyim. Xudoyberdi Komilov[4]

XULOSA

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ongida o'zga gap haqida to'liq to'g'ri tushunchalar shakllanmagan. Ularning ba'zilari o'zga gap haqida kichik yoshdagi bolalar bilmagan faqat katta yoshli insonlar tomonidan foydalaniladigan gaplar majmuini tushunadilar, ba'zilari esa o'zga gap bu boshqa qishloq yoki shaharda yashovchi insonlar so'zlashadigan til deb tasavvur qiladilar. Lekin ular nutqlarida doimiy ravishda o'zga gaplarning barcha turlaridan foydalib keladilar. Ular o'zga gap haqida to'g'ri tushunchalarga ega bo'lib, dialoglarda kengroq foydalansalar, nutq va lug'at boyliklari oshib, dunyoqarashlari yanada kengayadi.

ADABIYOTLAR:

1. "Ona tili va o'qish savodxonligi" 1-qism: 1-sinf uchun darslik/ I.Azimova va boshqalar.-Toshkent Respublika ta'lim markazi, 2021.-20-bet

2. Lutfullayeva D.E. "Assotsativ tilshunoslik nazariyasi"/Monografiya/-T:MERIYUS,2017. 23-bet

3. Lutfullayev D.E. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi/Monografiya/-T: MERIYUS, 2017. 52-bet

4. "Ona tili va o'qish savodxonligi" 1-qism. 1-sinf uchun darslik/ I.Azimova va boshqalar-Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. 12-bet.

5. Tillaboyeva, G., & Umarova, N. R. (2021). ALISHER NAVOIY ASARLARIDA BADIY TAXALLUSLARNING QO'LLANILISHI. *Студенческий вестник*, (13-5), 70-72.

6. Tillaboyeva, G. S. Q. (2022). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA "SHAXS" TUSHUNCHASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 182-196.
7. Qizi, G. S., & Umarova, N. R. (2021). The use of anthroponyms and pseudonyms in alisher Navoi's gazelles. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(9), 349-353.
8. Tillaboyeva, G. S. Q. (2022). TILSHUNOSLIKDA LIBOS NOMLARI. *Scientific progress*, 3(4), 506-514.
9. Gulnoza, R., & Lola, K. (2022). OBRAZLAR TALQINIDA LINGVISTIK IMKONIYATLAR. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(Special Issue 3), 91-95.
10. Gulnoza, R., & Lola, K. (2022). OBRAZLAR TALQINIDA LINGVISTIK IMKONIYATLAR. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(Special Issue 3), 91-95.
11. Usmanova, O. S. (2022). National curriculum and new generation mathematics textbook. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 11(2), 11-16.
12. Shuxratova, Y. (2021, March). DRAMATIC WORKS AND THE SAD CONCEPT OF SPEECH. In *Archive of Conferences* (Vol. 17, No. 1, pp. 266-268).
13. Шухратова, Ю. Ш. (2021). SIMILARITY AND COMPARISON IN COMPOUND SENTENCES. *Экономика и социум*, (5-1), 454-457.
14. Shuxratova, Y. (2020, December). PROSE TEXTS AND THE CONCEPT OF SORROW OF SPEECH. In *Конференции*.
15. Nabijonova, F. (2022). Boshlangich sinflarda didaktik oyinlarning ahamiyati: Nabijonova Feruza. *Qo'qon universitetining ilmiy materiallar bazasi*, 1(000006).